

NEPROPOZICIJSKA TEODICEJA U DNEVNICIMA ANNE FRANK, RENIJE SPIEGEL I HÉLÈNE BERR

Dragica Dragun

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
ddragun@ffos.hr

UDK 82:27-185.2
<https://doi.org/10.34075/cs.60.2.3>
Izvorni znanstveni rad
Rad zaprimljen 11/2024

Sažetak

U članku se prvo daje kratak osvrt na razvoj teodicijske problematike, pojavu antiteodicijskih tendencija i nepropozicijske teodiceje. Zatim se donose ilustrativni primjeri nepropozicijske teodiceje u romanima „Braća Kramazovi“ F. M. Dostojevskog i „Kuga“ A. Camusa. Nadalje se nešto iscrpnije opisuju dnevnički zapisi triju mladih Židovki pogubljenih tijekom Drugoga svjetskog rata: Anne Frank, Renije Spiegel, Hélène Berr. Naposljetku, iz njihovih se dnevnika ekscerpiraju zapisi koji pripadaju teodicijskoj problematici da bi se zaključilo kako su oni vrijedan prilog upravo nepropozicijskoj teodiceji i zapravo smislen odgovor na složeno teodicijsko pitanje o Božjoj dobroti i patnji, napose nevinih.

Ključne riječi: nepropozicijska teodiceja, književnost, dnevnik, Anne Frank, Renija Spiegel, Hélène Berr.

UVOD: NEPROPOZICIJSKA TEODICEJA I KNJIŽEVNOST

Iako je teodicejska problematika u užem smislu (pokušaj „opravdanja“ Božje dobrote, pravednosti i svemoći s obzirom na patnju, ponajprije patnju nevinih¹) prisutna već u patrističkoj teologiji (posebice u Augustina, koji je razmatrao problem slobodne volje), nešto je razrađenija postala tek u novovjekovnoj filozofijskoj tradiciji.² Preduvjeti za novovjekovnu teodicejsku problematiku, ističe

¹ Stjepan Kušar, *Filozofija o Bogu*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2001., 105

² Drži se da je teodiceju u gore spomenutom užem smislu aktualizirao Gottfried Wilhelm Leibniz. Štoviše, smatra se da je upravo on u optjecaj uveo izraz teodiceja 1697. u jednom pismu u kojemu najavljuje svoj budući spis *Essais de Theodicée: sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710.). Prema Leibnizu, postoje tri tipa zla: metafizičko zlo (nesavršenost svijeta u cjelini), prirodno zlo (patnje uzrokovane bolešću ili prirodnim nepogodama) i moralno zlo

Stjepan Kušar, nastaju pojavom srednjovjekovnog skotizma i nominalizma, jer u tim filozofijsko-teologijskim smjerovima temeljnim Božjim atributom postaje *omnipotentia* – svemoć³. Tada se u prvi plan probija ideja da je Bog kao premudri i svemogućí stvoritelj neposredno odgovoran za svaku pojedinost u svijetu. Time se, poentira Kušar, stječu uvjeti za sudsku raspravu o Bogu pred forumom ljudskog uma u kojoj će Božja svemoć biti optužena u ime Božje mudrosti⁴. Pritom je dolazilo do neprihvatljive redukcije teodicejske problematike, teško rješivog problema patnje⁵. Popularnost teodiceje, u smislu pokušaja da se pronađu opravdani razlozi za Božje dopuštenje patnje, znatno je porasla u anglosaksonskom akademskom miljeu tijekom posljednjih nekoliko desetljeća. Taj su trend predvodili ugledni filozofi religije kao što su John Hick, Alvin Plantinga i Richard Swinburne. Usuprot njima došlo je i do pojave tzv.

(griješ). Prva dva tipa nužna su jer bi bez njihova postojanja svijet bio zapravo gori negoli što jest, dok treći tip zla Bog ne želi, ali ga dopušta zbog većeg dobra što ga donosi postojanje slobodne volje, a koje podrazumijeva i njezinu zlouporabu. Leibnizova je teodiceja teleološka: sloboda je nužna za moralni i osobni razvitak čovječanstva, a zlo se javlja kao negativna popratna pojava čije će postojanje biti opravdano u budućnosti (Sonja Ludvig, *Demonizam u romanu Braća Karamazovi* F. M. Dostojevskog, *Umjetnost riječi* XLIV (2000) 2-3, 153-178). Stjepan Kušar je teodicejsku problematiku u užem smislu shematisirao na četiri kruga: Prvi krug teodicejskih pitanja obuhvaća cijelo čovječanstvo, sva njegova iskustva trpljenja i tiče se svakog čovjeka (zašto i otkud zlo i trpljenje). U drugom krugu prevladava slika uređenog svijeta (*kozmosa*) u kojemu je zlo rubna pojava, nekakav manjak. Javlja se pitanje kako je patnju i trpljenje u svijetu moguće pomiriti s božanskim umom (*logos*) koji ravna svijetom. U trećem krugu javlja se kršćansko uvjerenje (prethodna se vezuju uglavnom uz stoičku filozofiju) koje proizlazi iz Biblije, odnosno patrističkog tumačenja *Knjige Postanka*: Svemogućí stvoritelj stvara svijet *ex nihilo* te u svojoj providnosti upravlja njime. Neizbježno se, dakle, nameće pitanje o Božjoj odgovornosti za zla događanja u njegovu stvaranju. Najuzi, četvrti krug teodicejske problematike smješta se u razdoblje od 1710. (kada Leibniz objavljuje *Essais de Theodicée: sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*) do 1791. godine (kada se pojavljuje Kantov spis *Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee*). Kant teodiceju shvaća kao „obranu višnje mudrosti Tvorca svijeta protiv optužbe koju protiv nje podiže um iz onoga što je u svijetu protusvrhovito“ (Kušar, n. dj., str. 392). Dakle, ljudski problem trpljenja, patnje i zla u Kantovu se filozofiranju suzio na „pravni postupak pred sudištem uma koji optužuje i vodi proces protiv Stvoritelja“ (Isto, 393). Hegel je svoju filozofiju povijesti shvaćao kao dokaz da providnost vlada svijetom. On tako svoju filozofiju povijesti shvaća zapravo kao teodiceju koja se događa u povijesti (usp. Walter Kasper, *Bog Isusa Krista*, S njemačkog preveo Marko Lončar, UPT, Đakovo, 1994., 172).

³ Stjepan Kušar, *Filozofija o Bogu*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2001., 397.

⁴ Isto, 398.

⁵ Usp. Nikola Bižaca, *Teodiceja danas*, *Crkva u svijetu*, XLI (2006) 4, 2006, 407-410, 408.

antiteodiceje (*anti-theodicy*)⁶, koja svoje korijene ima već u Kanta. Primjerice - istaknuti je jednog od najreferentnijih autora - Nicholas Thomas Wright je u knjizi *Evil and the Justice of God*⁷ ustvrdio da je teodiceja hibristička. Osnova je njegovog argumenta uvjerenje da su ljudi nesposobni riješiti pitanje postojanja patnje u Božjem stvorenju. Preuzetnost pokušaja da se takvo što riješi, smatra Wright, pokazuje arogantnu nezrelost, karakterističnu za postprosvjetiteljsko mišljenje. Teodicejski pokušaji stavljaju nas, nastavlja Wright, u „položaj moralne superiornosti“⁸. Stoga smatra da je jedina opcija razmatrati zlo i patnju kroz biblijsku optiku. Drugi autori, primjerice Eleonore Stump i Michael Rea, smatraju pak da se studij biblijske naracije s obzirom na teodicejsku problematiku može staviti u šire filozofijsko-analitičko polje i tako izbjeći antiteodicejske tendencije⁹. Pritom se uglavnom oslanjaju na uvjerenje da se u biblijskim naracijama može „susresti“ Boga i tako o problemu patnje govoriti nepropozicijskim jezikom (propozicijsko znanje bilo bi *znanje da*, znanje jesu li određene propozicije istinite ili lažne, a nepropozicijsko znanje je *znanje kako*, poznavanja osobe, intuitivno znanje). Ilustrativan primjer je *Knjiga o Jobu*, koja je za Wrighta „spomenik [...] teološkom inzistiranju da ‘riješiti’ problem zla u vremenu znači omalovažavati ga“¹⁰.

Stump u knjizi *Wandering in Darkness* (2010), usuprot Wrightu, smatra da u priči (točnije drami) o Jobu ipak postoji rješenje teodicejske problematike. Job naime u osobnom susretu s Bogom (dijalogu pri kraju biblijskog teksta) shvaća Božju dobrotu i ljubav, unatoč groznoj patnji. Pritom je važan kontekst, odnosno ono što prethodi susretu Joba i Boga: Job je prkosan u svojoj patnji, ustrajan u tome da su tragični događaji koji su ga zadesili nezasluženi; štoviše, toliko je uvjeren u svoju pravednost da poziva Boga na parničenje (Job 13, 3). Job odbija prihvatiti da je patnja koju podnosi moralno opravdana samo zato što ju je Bog dopustio. On priznaje Božju svemoć, ali odbija prihvatiti da ona ujedno znači i pravo da čini što mu je volja. Time se ujedno suprotstavlja (propozicijskoj) teo-

⁶ Dylan Balfour, Second-personal theodicy: coming to know why God permits suffering by coming to know God himself, *International Journal for Philosophy of Religion* 88 (2020), 287–305, 287–288.

⁷ Nicholas Thomas Wright, *Evil and the justice of God*, SPCK, London, 2006.

⁸ Isto, 32.

⁹ Dylan Balfour, Second-personal theodicy: coming to know why God permits suffering by coming to know God himself, *International Journal for Philosophy of Religion* 88 (2020), 289.

¹⁰ Nicholas Thomas Wright, *Evil and the justice of God*, SPCK, London, 2006., 42.

diceji svojih „tješitelja“ Elifaza, Bildada i Sofara, koju je osudio i sâm Bog (Job 42, 7). Bog se u razgovoru s Jobom predstavlja ne samo kao svemoćni stvoritelj nego i kao brižni roditelj (On stvara oblake, ali ih i odijeva u haljine, Job 38, 9). Job upravo u tom razgovoru s Bogom, susretom sa sasvim Drugim, shvaća patnju na nepropozicijski način. To ne znači da je proniknuo zlo i patnju, već da patnja i zlo za njega nisu „dokazi“ protiv Božje dobrote.¹¹

Bez obzira je li teodiceja Eleonore Stump uistinu teodiceja, i to nepropozicijska, nehibristička ili zapravo propozicijska, govori o nepropozicijskoj teodiceji, pri čemu su analizirani biblijski tekstovi (o Samsonu, Abrahamu, Mariji iz Betanije), naročito *Knjiga o Jobu*, samo ilustrativni primjeri ili svojevrсни *case study* nepropozicijske teodiceje, mislim da Biblija kao riječ Božja i moguće sredstvo „susreta“ s Bogom uistinu može ponuditi nekovrsnu nepropozicijsku teodiceju. Ukoliko smatramo, a ne vidim zašto ne bismo, da i u književnim tekstovima mogu postojati „sjemenke Riječi“ (*logoi spermatokoi*), onda takvi tekstovi također mogu biti sredstva nepropozicijskog znanja, svojevrсна svjetla koja rasvijetljavaju istinu koja nije dostupna konvencionalnoj, propozicijskoj teodiceji. Književnost tako može predstavljati potpuniju, a time i istinitiju reprezentaciju svijeta, ona „može staviti meso na kosti okoštanim okvirima analitičke filozofije“¹². Ilustrativni primjer nepropozicijske teodiceje u književnoj kulturi svakako su *Braća Karamazovi* Fjodora Mihajloviča Dostojevskog. U glasovitom, antologijskom poglavlju *Buna* najstariji Karamazov, Ivan, nakon što je naveo primjere grozne patnje djece, odgovara svom mlađem bratu Aljoši, koji ga je upitao „Hoćeš li mi objasniti zašto ne prihvaćaš svijet?“¹³:

“Ja sam stjenica i sasvim ponizno priznajem da ne mogu shvatiti zašto je sve tako uređeno. Ljudi su, znači, sami krivi: njima su dali raj, a oni su poželjeli slobodu i oteli vatru s neba, znajući i sami da će postati nesretni. Znači, ne treba ih žaliti. O, po mom jadnom, zemaljskom, euklidovskom umu, ja znam samo to da patnja postoji, da krivca nema, da sve nastaje jedno iz drugog izravno i jednostavno, da sve teče i usklađuje se – ali sve to je samo euklidovska besmislica, ja to znam, ali se ne mogu složiti da po njoj živim! Što ja imam od toga što krivaca nema i što ja to znam – meni treba osveta, inače ću uništiti sebe. I to ne osveta negdje i nekad u beskonačnosti, već ovdje na zemlji, i da je

¹¹ Dylan Balfour, Second-personal theodicy: coming to know why God permits suffering by coming to know God himself, *International Journal for Philosophy of Religion* 88 (2020), 292–294.

¹² Isto, 291.

¹³ Fjodor Mihajlovič Dostojevski, *Braća Karamazovi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., 312.

ja osobno vidim. (...) Nisam ja zato patio da bih sobom, svojim zločinima i patnjama nađubrio nekom buduću harmoniju. Hoću da vidim svojim očima kako će srna leći pored lava i kako će zaklani ustati i zagrliti se sa svojim ubojicom. Ja hoću da budem prisutan kada će svi odjednom saznati zašto je bilo tako. Na ovoj želji se zasnivaju sve religije na zemlji, a ja vjerujem. Međutim, tu su djeca, i što ću ja tada s njima raditi? To je pitanje koje ne mogu riješiti (...) Napokon, ja neću da se mati zagrlji s mučiteljem, koji je naredio da psi rastrgnu njenog sina! Ona mu ne smije oprostiti! Ako hoće, neka mu oprostí za sebe, neka oprostí mučitelju neizmjernu svoju materinsku patnju. Ali stradanje svog rastrgnutog djeteta ona nema pravo oprostiti, i ne smije oprostiti mučitelju kada bi mu i samo dijete oprostilo! A kada je tako, ako oni ne smiju oprostiti, gdje je tu harmonija? Postoji li u cijelom svijetu biće koje bi moglo i imalo pravo oprostiti?“¹⁴

Odgovor Dostojevskog je „aktivna ljubav“ – ljubiti unatoč tome što ne razumijemo smisao patnje¹⁵. Sličan odgovor na teodicejsko pitanje, na krik zbog patnje nevine dječice ponudio je Albert Camus romanom *Kuga*. Otac Paneloux u propovijedi nakon što je prisustvovao smrtnim patnjama jednog djeteta govori:

“Ne treba slušati moraliste koji tvrde da valja pasti na koljena i sve napustiti. Nego treba koraknuti naprijed u tminu, malko naslijepo i kušati činiti dobro. Što se tiče ostaloga, treba ostati pasivan i spremno prepustiti Božjoj volji sve, pa i smrt nevine dječice, ne tražeći lijeka za sebe (...) Treba dopustiti i prihvatiti sablazan, jer moramo birati, hoćemo li Boga mrziti ili ljubiti. A tko bi se usudio privoljeti mržnju? Braćo moja (...) ljubiti Boga nije lako (...) Ali samo ona može izbrisati dječje patnje i dječju smrt, a bilo kako mu drago, jedino ta ljubav može je učiniti nužnom, jer je ne može shvatiti (...) Evo vjere kojoj se moramo približiti. Na tom vrhuncu (...) iz tobožnje nepravde iskrsnut će istina. Tako u mnogim crkvama na jugu Francuske umrli od kuge snivaju vjekovima ispod kamenih ploča crkvenoga kora, a svećenici zbore iznad njihovih grobova, i duh koji šire, iskrsava iz tog praha u kojem djeca imaju svoj udio.”¹⁶

Camusov roman nastao je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata (1947.). Jasno je da je tada teodicejska problematika u užem smislu bila i te kako aktualna. Naravno, ona (aktualnost teodiceje) nije nestala ni kasnije. Tako je, primjerice, papa Pavao VI. gotovo 25 godina poslije Drugoga svjetskog rata prigodom proslave pedeset godina djelovanja Međunarodne organizacije rada ape-

¹⁴ Isto, 321–322.

¹⁵ Krešimir Šimić, Književno-biblijski pristup teodicejskoj problematici, *Bogoslovska smotra*, LXXV (2005)1, 31–59.

¹⁶ Albert Camus, *Kuga, Pad*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., 168.

lirao: „Poslušajte taj krik boli koji se i nadalje diže iz čovječanstva koje pati!”¹⁷

Navedenim primjerima (Dostojevski i Camus) ne objašnjava se *kako* to književni tekstovi (i Biblija, dakako) mogu biti sredstva nepropozicijskog teodicejskog znanja,¹⁸ već se samo ukazuje na nepropozicijsku teodiceju u književnosti. Nadalje, razmotriti je takvu, nepropozicijsku teodiceju u jednoj posebnoj književnoj vrsti, testimonijalnoj književnosti *par excellence*: dnevničkim zapisima, i to pogubljenih židovskih djevojaka tijekom i pri završetku Drugog svjetskog rata.¹⁹

¹⁷ *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*, ur. Marijan Valković, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991., 358.

¹⁸ Razložan odgovor na pitanje kako Biblija može biti sredstvo nepropozicijskog znanja, ponudio je D. Balfour. On ga je razvio na osnovici uvida koje su A. Green i K. A. Quan donijeli u članku *More than Inspired Propositions* (objavljen u *Faith and Philosophy*, XXIX, (2012) 416–430.). Green i Quan su ustvrdili da nadahnutost Pisma ne podrazumijeva samo tradicionalnu koncepciju božanskog nadahnuća, odnosno uvjerenje da je propozicijski sadržaj Pisma božanski nadahnut, nego i to da mi, čitatelji, možemo iskusiti Boga. Priroda ove osobne interakcije utemeljena je na konceptima ‘dijadičke’ i ‘trijadičke’ pažnje (što su koncepti posuđeni iz razvojne psihologije). Ukratko, dijadička pažnja sastoji se od recipročne pažnje između dvije osobe usmjerene jedna na drugu. Trijadička pažnja događa se kada su dvije osobe usmjerene na isti objekt. Bog i Job dijelili su i dijadičku i trijadičku pažnju. Dijadička pažnja nalazi se u razgovoru „licem u lice“, a trijadička u Božjem pozivu Jobu da razmotri čudesnost njegova stvaranja. Upravo ova zajednička usredotočenost na stvaranje bila je ključna u Jobovom stjecanju dubokog nepropozicijskog znanja. Analoški se može govoriti i o čitanju Pisma. Bog nas može navesti da čitamo određeni dio Svetoga pisma nekom vrstom „svjesnog poticaja“. Slijedeći taj poticaj, surađujemo s Bogom ako usmjeravamo pažnju na određeni biblijski odlomak. Na taj način dolazi do trijadičkog dijeljenja pažnje kojim dolazimo ne samo do propozicijskog sadržaja Svetog pisma već i do nepropozicijske spoznaje Boga. Ako podnosimo patnju, Bog bi mogao usmjeriti našu pozornost na svoj govor Jobu i tako bi ilustrativni primjeri njegove brige za stvoreno bili usmjereni nama osobno na isti način na koji su bili za Joba. Dakle, Greenovo i Quanovo konstitutivno čitanje Svetog pisma pruža filozofski koherentan (i teološki informiran) način nepropozicijskog, iskustvenog znanja. Tako, smatra Balfour, iz naše spoznaje Božje ljubavi možemo izvesti niz propozicija (tvrdnji) i zaključiti da On dopušta patnju za neko dobro. Zbog nepropozicijskih temelja ove tvrdnje, ovakva teodiceja, nastavlja Balfour, izbjegava Wrightove optužbe za intelektualnu oholost. Dakako, ovakav pristup teodicejskoj problematici nije apologetski, on nije usmjeren da uvjeri one koji ne vjeruju. Ono što je bitno, poentira Balfour, jest da teist, kada ga se pita može li Bog imati moralno opravdan razlog da dopusti patnju, može odgovoriti potvrdno; ne zato što zna razlog, nego zato što poznaje Boga (Dylan Balfour, *Second-personal theodicy: coming to know why God permits suffering by coming to know God himself*, *International Journal for Philosophy of Religion* 88 (2020)).

¹⁹ Dnevnik kao književna vrsta poznat je već od antičke književne kulture. Riječ je ponajprije o povijesnim zapisima, zatim *Meditacijama* Marka Aurelija, putopisnim zapisima, zapisima religioznih iskustava i dr. U ranom novom vijeku dolazi do

1. DNEVNIČKI KORPUS

Dnevnički korpus Židova nastao tijekom Holokausta (Šoe) nije neznatan: Mary Berg, Eliszewa Binder, Willy Cohn, Miriam Chaszszeiwacki, Adam Czerniakow, Arnold Daghani, Helga Deen, Julius Feldam, Petrs Ginz, Zalman Gradowski, Etty Hillesum, David Kahane, Zelig Kalmanovich, Victor Klemperer, Vera Kohanova, Janus Korzcak, Herman Kruk i dr. Dakako, dnevnik nje-mačko-nizozemske Židovke Anne Frank je najpoznatiji²⁰ i postao

oblikovanja suvremene forme dnevnika, no tek je Samuel Pepys, u sedamnaestom stoljeću, bio prvi priznati pisac dnevnika. Kasnije su bili popularni dnevници umjetnika i književnika, od Franza Kafke do Anaïs Nin. Kritičke studije o dnevniku kao fiktivnoj formi posebnu pažnju poklanjaju pitanjima naratorove pouzdanosti, zatim samom pisanju koje postaje uzročni agens razvoja priče, dnevničkom romanu, pri čemu se ističe fluidni status žanra (dnevnički romani su, primjerice, *Dracula*, *Zapiski iz Mervog doma*, *The Secret Diary of Adrian Mole, Aged 13¾*, *Diary of a Wimpy Kid*, *Bridget Jones's Diary*, dok su epistolarni roman, primjerice, *Pamela* Samuela Richardsona i *Wuthering Heights* Emily Brontë; govori se i o romanu u prvom licu pa čak i nefikcionalnom dnevniku) (Martens 1985; usp. Nevena Daković, Hélène Berr: *Journal 1942-1944: Dnevnik žrtvovanja i borbe*, *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2015., <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/helene-berr-journal-1942-1944-dnevnik-zrtvovanja-i-borbe#gsc.tab=0>, pristupljeno 15. 11. 2024.). Manfred Jürgensen definira dnevnik kao pripovjedni žanr, dokument suvremene povijesti, povijesti u kojoj nastaje (kronologija nije uspostavljena retrospektivnim pripovijedanjem, već je vrijeme između događanja i pisanja svedeno na minimum), a koju bilježi subjekt kao privatni individuum i kao društveni suvremenik. Osnovna nakana dnevničkoga subjekta je pokušaj identificiranja sebe unutar vlastite egzistencije kao i tumačenje vremena i povijesti: „Dnevnik registrira dnevne poticaje koja Ja doživljava istovremeno kao privatni individuum i kao društveni suvremenik. Dnevnik postaje povijesnim svjedočanstvom toga Ja: ono u dnevniku svjedoči o sebi i 'svome' svijetu, o sebi i 'svome' vremenu. U tom smislu dnevnik je reprezentativno-subjektivna povjesnica; u njegovim zabilješkama čitatelj susreće individualnu historijsku egzistenciju“ (Manfred Jürgensen, *Dnevnik: Uvod*, *Gordogan*, 31-32-33 (1991), 231-247, 234).

²⁰ Pravo ime Anne je Annelies Marie. Bila je mlađa kći Otta i Edith Frank. Rođena je u lipnju 1929. u Frankfurtu, gdje je provela prve četiri godine života. Bježeći od fašizma, njezina je obitelj emigrirala u Amsterdam, gdje je Otto osnovao nizozemsku franšizu *Opecta*, tvrtke za proizvodnju začina. Anne je u Amsterdam stigla u proljeće 1934. Tamo je pohađala Montessori školu i brzo naučila nizozemski, poput svoje starije sestre Margot. Kada su nacisti okupirali Nizozemsku, pošla je u židovsku školu. Tada je Otto promijenio ime tvrtke u Victor Kugler da bi spriječio njezinu konfiskaciju. No, uz pomoć prijatelja i dalje je upravljao njome. Predviđevši eskalaciju, Otto i njegov poslovni partner Hermann van Pels pripremili su skrovište za obje obitelji u svojevrsnom „dodatku“ zgrade Ottove tvrtke (o *skrovištu* usp. Rosana Ratkovčić, *Kuća Anne Frank, Informatica museologica XXXV* (2004) 3-4, 49-51.). Ubrzo im se pridružio Fritz Pfeffer, stomatolog. Tako su Anneina obitelj, van Pels i njegova obitelj (supruga i sin Peter) te Pfeffer

je svojevrsni metonimički naziv za svu dnevničku literaturu mladih Židovki nastalu za progona Židova tijekom Drugoga svjetskog rata. Ilustrativan primjer je to što Hélène Berr nazivaju „francuskom Anne Frank“ (Elizabeth Grice). Štoviše, i sâm Holokaust se počeo identificirati sa sudbinom Anne Frank²¹, iako u početku nije bilo tako. Za ovu priliku analizi Annina dnevnika pridružiti ćemo dnevnik poljske Židovke Renije Spiegel i već spomenute francuske Židovke Hélène Berr. Riječ je, naime, o izuzetno zanimljivom korpusu dnevničkih zapisa u kojim progovara „ženski“ glas.

Prvo izdanje *Dnevnika Anne Frank* objavljeno je u Nizozemskoj 1947. godine (tisuću pet stotina primjeraka naslovljenih *Het Achterhuis*), potom u Njemačkoj 1950. i nedugo zatim, iste godine, u Francuskoj.²² Angloameričko izdanje pojavilo se tek 1952. godi-

postali glavni likovi dnevniku. Uz njih se pojavljuju još Ottova tajnica, Miep Gies, zajedno s Johannesom Kleimanom, Victorom Kuglerom, Bepom Voskuijlom, Janom Giesom i Johanom Voskuijlom, koji su činili tim pomagača. Škrovište, u koje se ulazilo kroz pomičnu policu za knjige, sastojalo se od šest skućenih soba. Kupaonica je bila ormar, dakako bez prozora, koja je imala samo umivaonik. Uz podršku prijatelja i zaposlenika, koji nisu bili Židovi, osam stanovnika depandanse ostalo je skriveno dvije godine. Annin posljednji unos datira 1. kolovoza 1944., Gestapo je upao u skrovište 4. kolovoza. Obitelji su uhićene i deportirane u tranzitni logor Westerbork, a potom u Auschwitz. Muškarci su ostali zajedno. Prvi je pogubljen Hermann van Pels. Njegov sin Peter bio je prisiljen na marš smrti. Stigao je do logora Mauthausen i tamo umro. Edith, Margot i Anne poslone su u Auschwitz-Birkenau. Edith je ondje umrla od gladi i bolesti 6. siječnja 1945. Margot i Anne premještene su u Bergen-Belsen, gdje su negdje krajem veljače ili početkom ožujka preminule. Otto je bio jedini preživjeli. Povijesna rasprava oko identiteta doušnika traje do danas (usp. Miep Gies– Alison Leslie Gold, *Sjećanje na Anne Frank*, S engleskog preveo Damjan Lalović. Disupt, Zagreb, 2021).

²¹ Sander L. Gilman, *The Dead Child Speaks: Reading „The Diary of Anne Frank“*, *Studies in American Jewish Literature*, VII (1988) 1, 9-25., 9.

²² Povijest *Dnevnika* zapravo je vrlo složena. Annin otac Otto Frank, jedini preživjeli iz obitelji, nakon rata posvetio se objavljivanju *Dnevnika*. *Dnevnik* je pak nakon upada Gestapa u skrovište sačuvala Miep Gies, Ottova tajnica. Ona je Ottu bilješke predala kada je konačno potvrđeno da Anne više nije živa. Anne je dnevnik vodila od 12. lipnja 1942. do 1. kolovoza 1944. godine. Isprva su to bili intimni dnevnički zapisi da bi nakon govora Gerrita Bolkensteina, nizozemskog ministra prosvjete u izbjeglištvu, na radijskoj postaji *Oranje* 28. ožujka 1944. godine došlo do promjene namjere pisanja: dnevnik je otada trebao poslužiti kao građa za roman. Gotovo mjesec i pol nakon toga, u zapisu od 11. svibnja, čitamo da Anne poslije rata želi objaviti knjigu pod imenom *Skrovište*, za što će joj dnevnik poslužiti. Anne je stoga roman počela pripremati tako da je ispravljala dnevničke zapise (uklonila je intimna razmišljanja o svojoj seksualnosti, tijelu i zaljubljenosti u Petera van Pelsa – i, što je možda važnije, uvela je književno sredstvo uokvirivanja dnevničkog zapisa kao „pisma Kitty“, svojoj imaginarnoj prijateljici i pouzdanici): ono za što je smatrala da nije zanimljivo, izostavljala je, nešto je pak dodavala po sjećanju. Također je izmislila nova imena. Sebe je prvo nazvala Anne Aulis a zatim Anne Robin, Hermanna, njegovu suprugu Auguste

ne (ponajprije zaslugom tada mlade Judith Jones, kasnije poznate urednice u *Knopfu*, i Meyera Levina, židovsko-američkog književnika i novinara, koji je prikaz *Dnevnika*, tada još neobjavljenog na engleskom jeziku, objavio u glasilu *American Jewish Congress Weekly* u izdavačkoj kući *Doubleday*. Velike izdavačke kuće smatrale su ga odveć adolescentskim, židovskim i dosadnim, a ponajviše štivom koje bi moglo čitatelje podsjetiti na rat koji su svi zapravo željeli što prije zaboraviti. Tako je, primjerice, uredništvo u Alfred A. Knopf Inc. *Dnevnik* smatralo „dosadnim“ i „tužnim zapisom tipičnih obiteljskih svađa, sitnih nerviranja i adolescentskih emocija“ (Hammer 2009). Ipak, izdanje na engleskom jeziku otvorilo je vrata široj recepciji *Dnevnika*. Popularnost je počela scenskom adaptacijom Francese Goodrich i Alberta Hacketta 1955. godine. Predstava je, naime, postigla velik uspjeh – dobila je Pulitzerovu nagradu i nagradu Tony. Tada je uslijedilo i novo njemačko izdanje izdavačke kuće S. Fischer²³. *Dnevnik* je nakon *Tanaka* (Hebrejske biblije), postao najpoznatijom „židovskom“ knjigom.²⁴

i njihova sina Petera van Pelsa nazvala je Hans, Petronella i Alfred van Daan. Stomatologa Fritza Pfeffera nazvala je Albert Dussel. Istodobno dok je radila na fikcionaliziranoj verziji (roman) nastavila je raditi i na fakcionaliziranoj (dnevnik). Taj dnevnik je u izdanju iz 1986. nazvan *Verzijom a*, dok je prerađeni dnevnik nazvan *Verzija b*. Otto je pak kompilacijom obje verzije sačinio treću: *Verzija c*. Riječ je skraćenoj verziji koja je trebala izlaziti u nastavcima. Otto, koji je preminuo 1980. godine, izvorne bilješke je oporučno ostavio Državnom institutu za ratnu dokumentaciju u Amsterdamu. Budući da se od početka objavljivanja sumnjalo u izvornost *Dnevnika*, Institut je proveo istraživanje. Utvrdilo se da je riječ o autentičnim bilješkama, nakon čega su objavljene sve bilješke zajedno s rezultatima istraživanja. Zaklada Anne Frank u Baselu, koja je nositelj autor-skih prava Anne Frank, objavila je novo izdanje koje sadrži izdanje Otta Franka i odlomke iz *Verzije a* i *Verzije b*. Izdanje je uredila Mirjam Pressler. Riječ je, dakle, o svojevrsnom *textus receptus*. Krajem devedesetih godina otkriveno je pet dotad nepoznatih stranica rukopisa (vidi peto izdanje knjige *Dnevnici Anne Frank*, Nizozemski institut za ratnu dokumentaciju, Amsterdam, Bert Bakker, 2001).

²³ Sander L. Gilman, *The Dead Child Speaks: Reading „The Diary of Anne Frank“*, *Studies in American Jewish Literature*, VII (1988) 1, 9-25, 9-10.

²⁴ *Dnevnik* je i dalje predmet kontroverzi. Neki su kritičari doveli u pitanje ne samo njegovu književnu nego i dokumentarističku vrijednost. Neki su pak istaknuli da su producenti i izdavači iskrivili priču o židovskoj patnji tijekom Holokausta pretvorivši je u priču o oprost i iskupljenju (usp. Francine Prose, *Anne Frank: The Book, the Life, the Afterlife*, Harper Collins Publishers, New York, 2009). Neki su pak ustvrdili da je Anne postala američka ikona optimističnog razmišljanja i trijumfa individualnosti (usp. Judith Doneson, *The American History of Anne Frank's Diary*, *Holocaust and Genocid Studies*, II (1987) 1, 149-160; Peter Novick, *Holocaust in American Life*, Houghton Mifflin, Boston, 1999; Cynthia Ozick, *Quarrel and Quandary, Essays*, Knopf, New York, 2000). Najpoznatija polemika oko *Dnevnika* vodila se nakon njegova scenskog prikaza (F. Goodrich i A. Hackett). Prema Ralphu Melnicku (Ralph Melnick, *The Stolen Legacy of Anne*

Za razliku od Annina dnevnika *Dnevnik Renije Spiegel* nije imao tako složenu sudbinu niti nastajanja niti kasnijih polemika oko značenja samog dnevnika. Renija ga je pisala od 31. siječnja 1939. do 25. srpnja 1942. godine (Anne je svoj dnevnik pisala od 12. lipnja 1942. do 1. kolovoza 1944. godine).²⁵ Kao i Annin dnev-

Frank: Meyer Levin, Lillian Hellman, and the Staging of the Diary, Yale University Press, New Haven, 1997) i Cynthiji Ozick (Cynthia Ozick, *Quarrel and Quandary*, Essays, Knopf, New York, 2000), predstava je „sekularizirala“ Anne, naglasila komičnu stranu života u skrivanju i predstavila židovsku tinejžericu kao ikonu optimizma – na što nedvojbeno upućuje završni refren predstave: „I still believe that people are Realu god at harat“ (Francis Goodrich – Albert Hackett, *The Diary of Anne Frank*, Radnom Huse, New York, 1956., 174). Među prvim oponentima bio je Meyer Levin, koji je prvi želio uprizoriti „pravu verziju“ *Dnevnika*. Prema njemu, Anne je trebala biti primjer isključivo židovske patnje, odnosno jednog antiasimilacijskog modela. Producent Cheryl Crawford, na savjet dramatičarke Lillian Hellman, Levinovu je adaptaciju odbacio. Levin je smatrao da je njegova adaptacija *Dnevnika* odbačena jer jednostavno nije odgovarala njemačko-židovskoj komunističkoj inteligenciji, koja je na Broadwayu propagirala liberalizam i kojoj je bilo stalo do „internacionalnog“ karaktera holokausta, a ne specifično židovskog (pri čemu je važnu ulogu imala upravo Lillian Hellman). Levin stoga nije posustao. *Dnevnik*, tekst koji je za njega imao središnje mjesto u razumijevanju Holokausta i viđenja „lošeg“ Židova, postao je osnovica za njegov roman *The Fanatic* (1964) i drugi dio autobiografije (*The Obsession*, 1973). Dakle, Goodrich-Hackettova i Levinova scenska adaptacija ilustrativni su primjeri antitetičkog čitanja *Dnevnika*: s jedne strane riječ je o općem humanističkom poimanju patnje, a, s druge strane, o specifično židovskom stradanju (Sander L. Gilman, *The Dead Child Speaks: Reading „The Diary of Anne Frank“*, *Studies in American Jewish Literature*, VII (1988) 1, 9–25, 11–13). Za prvo je „čitanje“ *Dnevnika*, odnosno Anne žrtva kao i svaka druga (dječja) žrtva. Jedini odgovor na takve patnje jest „liberalni odgovor“: čovječanstvo mora eliminirati svu patnju. Ali, Goodrich-Hackettova dramatisacija otklanjanje patnje ne impostrira na marksističkom programu (nema naznaka da je antisemitizam, ili bilo koji drugi progon, rezultat propadajućeg svijeta kapitalizma). Ne nudi se, dakle, nikakav program kojim bi se razriješilo pitanje patnje, naročito patnje nevinih. Publika se jednostavno ostavlja s nejasnim osjećajem da se nešto mora učiniti. Levinovo čitanje zasniva se na jasnom programu: snažnom političkom i religijskom identifikacijom Židova, prema političkom idealu cionizma, moguće je spriječiti da se užasi progona Židova tijekom Drugog svjetskog rata ponove (isto, 13.). Problematika naznačenog dvostrukog čitanja *Dnevnika* postala je čak i temom književnih djela. Primjerice, nagrađivane priče Philipa Rotha zasnivaju se na upravo naznačenoj antitetičnosti (John N. McDaniel, *The Fiction of Philip Roth*, Haddonfield Huse, Haddonfield, 1974.; Sanford Pinsker, *The Comedy That „Hoits“: An Essay on the Fiction of Philip Roth*, University of Missouri Press, Columbia, 1975.).

²⁵ Renija Spiegel rođena je 18. lipnja 1924. godine u Uhryńkowceu, na jugoistoku Poljske (sada dio Ukrajine). Nakon što su se njezina mlada sestra Arijana (kasnije Elizabeth) i majka preselile u Varšavu, Renija je ostala s majčnim roditeljima u Przemyslu, gdje je dočekala početak Drugog svjetskog rata. Nacisti su je ubili 1942. Dnevnik (oko 700 stranica rukopisa) sačuvala je njezina sestra Elizabeth Leszczyńska Bellak, kojoj je Renijin dečko Zygmunt početkom 50-ih godina (u Sjedinjenim Američkim Državama) predao dnevnik. Naime, Renija je dnevnik

nik, ispunjen je naoko svakodnevnim razmišljanjima mladih djevojaka koje su zanesene prvim ljubavima, tinejdžerskim strahovima, emotivnim disbalansima, anksioznošću i maštanjem o budućnosti. Dakle, povod pisanju nije opisivanje društvenopolitičkih ili kulturno-povijesnih događanja (iako se su dnevniku mogu naći i takve natuknice, primjerice spominje kapitulaciju Francuske, nadiranje nacističke vojske, odbijanje američke pomoći, oduzimanje krznene odjeće Židovima, dolazak Rusa u Poljsku), već vlastitih, intimnih doživljaja, individualno proživljenih iskustava (opisani su odnosi sa školskim prijateljicama, profesorima, odnos s dečkom Zygmuntom Schwarzerom, sinom liječnika i koncertnog pijanista, drugim mladima – naročito s Maciekom Tuchmanom, Zygmuntovim prijateljem, bakom i djedom kod kojih živi, svađe, ljubomore, seksualne želje). Dnevnik je i poetološki zanimljiv. U naraciju su često unošeni kraći dijaloški sastavci (*u zapis od 7. travnja 1939. umetnut je mim* – kratki igrokaz s prizorima iz dnevnoga života; razgovor „Glasa“ i „Ja“ umetnut je u zapis od 18. lipnja 1939.; omanji igrokaz *Lutka i klaun* nalazi se u zapis od 24. travnja 1940.) i *stihovani sastavci* (157 *pjesama*²⁶). Dnevnički zapisi katkad su u potpunosti reducirani na stihove (29. prosinca 1939.; 1 srpnja 1940.; 24. listopada 1940.; 4. studenoga 1941.; 24. prosinca 1941.). Česte su i referencije na poznate, kanonizirane književnike: Heinricha Heinea, Adama Mickiewicza, Henryka Sienkiewicza, Tolstoja, Maksima Gorkog, Julijana Tuwima, Wladysława Stanisława Reymonta, Jozefa Birkenmajera i dr. Na samom kraju dnevnika, prije negoli su je Nijemci otkrili, a zatim i ubili, Zygmunt, koji je zadržao dnevnik dok se Renija skrivala kod njegovih roditelja, dopisao je: “Tri hica! Tri izgubljenja života! Sve što čujem su pucnji, pucnji.”

Hélène Berr bila je nešto starija od Anne i Renije, pa ne čudi da dubinu njezinih uvida i ljepotu izričaja Patrick Modiano uspoređuje s onima filozofkinje Simone Weil²⁷. Dnevnik je počela pisati kao dvadestjednogodišnjakinja (dnevnik piše od 7. travnja 1942. do

prije vlastitog smaknuća predala Zygmuntu, a ovaj prije odlaska u logor svojem prijatelju čije ima je ostalo nepoznato. Nakon rata Zygmuntov prijatelj je dnevnik vratio Zygmuntu. S poljskog na engleski dala ga je prevesti Elizabethina kći Alexandra Renata.

²⁶ Čini se da je riječ o svojevrsnoj zbirci, koja je možda postojala samostalno, izdvojena iz dnevnika zapisa, na što ukazuju autoreferencijalni dijelovi dnevnika zapisa u kojima spominje svojevrsan pjesnički opus. Usp. Dragica Dragun, *Studije o dnevničkim zapisima Anne Frank i Renije Spiegel*, Matica hrvatska, Osijek, 2023.

²⁷ Patrick Modiano, Préface, u: *Hélène Berr, Journal 1941- 1944.*, Tallandier, Paris, 2008., 7–14, 11–12.

15. veljače 1944., sa stankom od 28. studenog 1942. do 25. kolovoza 1943. godine).²⁸ Prvi dio započinje zapisom o odlasku po knjigu koju joj je posvetio Paul Valéry. Njegova posveta („Au réveil, si douce la lumière, et si beau ce bleu vivant“) osnovni je ton napisa o ljubavi i rastanku (najprije prema kolegi sa studija Gérardu Lyon-Caenu, a potom pravoj ljubavi prema Jeanu Morawieckom, koji je u studenome 1942. godine – što je trenutak devetomjesečnog prekida pisanja dnevnika – napustio Pariz kako bi se pridružio pokretu otpora), ali i glazbi (Johann Sebastian Bach, Frédéric Chopin), književnosti (William Shakespeare, John Keats, Joseph Conrad, Lewis Carroll i dr.), sintaksi engleskog jezika, angažmanu u *Union générale des israélites de France*, o kulturnom i javnom životu. U drugom dijelu – započetom 25. kolovoza 1943. godine – osnovni ton dnevniku daju rat i okupacija, što se očituje u samoj promjeni stila pisanja. Napisi nemaju uvijek točno naznačene datume, navode se tek imena odvedenih i nestalih, bez detaljnijih opisa, vedri tonovi ustuknuli su pred osjećajem beznađa, česti su introspektivni opisi,

²⁸ Hélène Berr rođena je 27. ožujka 1921. godine u židovskoj obitelji pariških industrijalaca. Majka Antoinette i otac Raymond Berr imali su osim Hélène još četvero djece: Jacqueline (r. 1915.), koja je umrla od šarlaha u dobi od 6 godina, Yvonne (r. 1917.), Denise (r. 1919.) i Jacquesa (r. 1922.). Školovala se u Boutet de Monvel, a poslije je (kada piše svoj dnevnik) studirala anglistiku na sveučilištu Sorbonne. Nije diplomirala zbog Vichyjevog protužidovskog zakonodavstva. Satove violine pohađala je kod Hélène Jourdan-Norhange, prijateljice Mauricea Ravela, a satove klavira kod Nadine Destouches. Za vrijeme nacističke okupacije bila je angažirana u *Union générale des israélites de France*, organizaciji koja se brinula o židovskoj djeci. Raymond Berr je 23. lipnja 1942. uhićen u Kuhlmannu, tvrtki u kojoj je bio potpredsjednik i glavni upravitelj. Zahvaljujući uplati jamčevine, njemačke su ga vlasti 22. rujna 1942. pustile na slobodu, zahtijevajući od njega da svoje dužnosti obavlja samo kod kuće, bez kontakta s javnošću. U jutarnjim satima 8. ožujka 1944 cijela je obitelj uhićena i prebačena u Drancy. Dana 27. ožujka 1944., na Hélènin 23. rođendan, obitelj je deportiran u Auschwitz. Raymond je raspoređen u logor Auschwitz III Monowitz, gdje je ubijen krajem rujna 1944. Antoinette je odvedena u plinsku komoru 30. travnja 1944. Hélène je preživjela više od godinu dana. Početkom studenog iz Auschwitza je bila prebačena u Bergen-Belsen. Tamo je oboljela od tifusa te umrla početkom travnja 1945., nekoliko dana prije oslobođanja logora, baš kao i Anne Frank. Kada je vijest o njezinoj smrti bila potvrđena, brat Jacques obavijestio je Jeana Morawieckog, njezina zaručnika, kojemu je poslao rukopis (koji mu je pak dao Andrée Bardiau, Kuhlmannov zaposlenik i obiteljski poznanik). Hélènina nećakinja Mariette Job nakon gotovo pola stoljeća uspjela je doći do dnevnika. Ona je dnevnik predala *Shoah Memorialu* 2002. godine. Šest godina kasnije dnevnik, dopunjen predgovorom Patricka Modiana i pogovorom, svojevrsnom biografijom Mariette Job u kojoj se nalazi dirljivo pismo Jeana Morawieckog *Ma vie avec le journal d'Hélène*, Hélèninom korespondencijom i lektirom, predstavljen je francuskoj, a potom i američkoj čitalačkoj publici (usp. Mariette Job, *Une vie confisquée*, u: Hélène Berr, *Journal, 1942-1944*, Tallandier, Paris, 2008., 283–289).

filozofska i religiozna preispitivanja. Sve u svemu, Hélènin *Journal* (tako je naslovljen) iznimno je složeno djelo ukorijenjeno ne samo u stvarnost (Pariz između 1942. i 1944.)²⁹ nego i u umjetnost (ponajprije u englesku književnost, zatim u rusku, u njemačku glazbu i francusko slikarstvo). Njezino je kraljevstvo, ističe Nevena Daković, čudesni Pariz, začarani grad svjetla, raspet između sreće i užasa koji preplavljuje grad, prizivajući tako Doréov i Hugoov *La Cour des miracles*, i asocijativno povezani umjetnički tekstovi (Pariz opisuje izrazima uglavnom posuđenim od engleskih pisaca: *unpreparedness, fall back on instinct, wild morning, snappily, giggles, cracked... self pity*). Citate iz romana Rogera Martina du Gard, Dostojevskog ili Josepha Conrada koristi kao svojevrsni *ready-made* kojim izražava vlastita iskustva. Primjerice, posjet uhićenom ocu opisan je parafrazama opisa policijske postaje u *Zločinu i kazni*, epilog *Les Thibault* predložak je u traganju za smislom povijesti i ratova, a Tolstojevo *Uskrsnuće* pomaže joj da razazna obrise nestajanja i smrti, za koju ne želi da bude prizor dostojan Albrehta Dürera³⁰. Dnevnik završava citatom iz Conradova *Heart of Darkeness*: „Horror! Horror! Horror!“

Annini, Renijini i Hèlènini dnevnik nisu, dakle, samo zapisi intimističkih preokupacija i svjedočanstva jednog vremena nego i iznimno uspješna književna ostvarenja. Ne čudi stoga što su izazvala snažan interes i raznolike interpretacije. Ipak, iznenađujuće je što je pritom njihova teodicejska problematika ostala nekako postrance.

2. TEODICEJSKA PROBLEMATIKA U DNEVNICIMA

U Anninom dnevniku teodicejsku problematiku nalazimo u zapisima od 11. travnja 1944. i 3. svibnja 1944. godine.³¹ Anne se

²⁹ „Od ulice Soufflot do bulevara Saint-Germain nalazim se u začaranoj zemlji“ (Hélène Berr, n. dj., vlastiti prijevod).

³⁰ Usp. Nevena Daković, Hélène Berr: *Journal 1942-1944: Dnevnik žrtvovanja i borbe, Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 2015., <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-književnost-i-kultura/helene-berr-journal-1942-1944-dnevnik-zrtvovanja-i-borbe#gsc.tab=0> (15. 11. 2024.).

³¹ Nadalje za Annin i Renijin dnevnik navode donosim prema nadnevcima. Služim se sljedećim izdanjima: *Dnevnik Anne Frank*, priredili Otto Frank i Mirjam Pressler, prijevod s nizozemskog Svetlana Grubić, Mozaik knjiga, Zagreb 2020., i *Dnevnik Renije Spiegel*, predgovor, pogovor i bilješke napisale Elizabeth Bellak i Sarah Durand, uvodnu riječ napisala Deborah E. Lipstadt, s engleskoga prevela Antonia Bojčić, Stilus, Zagreb, 2020., dok navode iz Hèlèninog dnevnika, jer nije uredno bilježila nadnevke, donosim prema stranicama prvog, francuskog izdanja: Hélène Berr, *Journal, 1942-1944*, Tallandier, Paris, 2008., vlastiti prijevod).

pita „Tko nam je to (patnju – op. D. D.) nametnuo? [...] Tko nas je do sada pustio da toliko patimo?“ Odmah je ponudila i odgovor:

„Bog je taj koji nas je učinio takvima, ali i Bog će biti taj koji će nas podići. Ako podnesemo svu tu patnju i još uvijek ostanemo Židovi, tada će Židovi, koji su bili prokleti, postati uzor. Tko zna, možda će baš naša vjera naučiti svijet, a time i sve narode, dobru, i zato, samo zato, moramo patiti.“

Smatra da je patnja „pročišćavajuća“: „Moj je život ovdje postao bolji, puno bolji. Bog me nije napustio i neće me napustiti“ (31. ožujka 1944.). Anne donosi i svojevrsni odgovor na pitanje o podrijetlu patnje:

„Ne vjerujem da su samo veliki ljudi – državni vladari i kapitalisti – krivi za rat. Oh, ne, i mali čovjek je jednako kriv, inače bi se narodi već odavno pobunili! U ljudima jednostavno postoji poriv za razaranjem, za ubijanjem i za divljanjem. Dok god se čitavo čovječanstvo – bez ijedne iznimke – ne preobrazi u potpunosti, bjesnjet će rat i sve što je izgrađeno, uzgajano i njegovano, ponovno će se uništiti i razoriti, da bi se nakon toga počelo ispočetka!“ (3. svibnja 1944.)

Teodicejska problematika prosijava i u drugim zapisima. Primjerice, u zapisu od 27. studenoga 1943. godine:

„O, Bože, ja imam sve što mogu poželjeti, a nju (Hanelli – op. D. D.) je snašla takva teška sudbina! I ona je bila tako pobožna kao i ja, možda i više, i ona je htjela činiti dobro – i zašto sam onda ja izabrana da živim dok će ona vjerojatno umrijeti? Kakva je razlika između nas dvije? [...] Vjeruje li Hanelli uistinu duboko u sebi u Boga ili joj je vjera bila nametnuta?“

Renija je o patnji često progovarala stihovima. Tako već na samo početku dnevnika, u zapisu od 11. veljače 1939., započinje jednu pjesmu sljedećim stihom: „Oh, noći! Napokon je stigla tama!“ Doživljaj tame prevladava i u pjesmi zapisanoj 10. rujna 1939.: „Napustili smo, grad / Kao bjegunci / Sami, u mraku, tamnoj noći / [...] Tama se nadvila nad mene.“ Renija je također postavljala izravna teodicejska pitanja: „Zašto dijete plače? / Usamljeno, samo? / Zašto uvijek čezne i zašto ga boli, zašto? / Zašto ga majka ne utješi? / Zašto ga ne pogladi i ne ušuška?“ (10. svibnja 1940.); „Ne bi li bilo bolje umrijeti?“ (17. lipnja 1940.); „Zašto je toliko okrutnih sati? / Zar su zbog mojih suza dati?“ (27. travnja 1941.). Čak se pita je li ona sama uzrok patnje: „Jesam li grešnica?“ (28. prosinca 1940.), ali također konstatira i da nije skrivila vlastitu patnju: „Patim, a ništa nisam skrivila“ (12. ožujka 1942.). Poput Anne, smatra da je patnja moguće sredstvo spasenja: „Pati, dušo moja i spasit ćeš se“ (26. prosinca 1939.). Ipak, iako svijet doživljava kao „tamnu jamu“ (6. ožujka 1942.), ne zapada u bezvoljnu rezignaciju: „Život je bitka / Svijet je bojno polje / Borit ću se iako / Ne vjerujem u pobjedu“

(30. travnja 1941.). Pritom često zaziva: „Oh, Bože! Moj Bože! (10. rujan 1939.) „Gospode, ne napuštaj me!“ (7. veljače 1941.); „Bože! Bože! Pomogni mi!“; „Bože Svemoguću, po tko zna koji put, ponižavam se pred Tobom, pomoz nam, spasi nas! Gospode Bože, daj nam da živimo, preklinjem Te, želim živjeti! (7. lipnja 1942.; usp. 12. veljače 1941.; 11. veljače 1941.; 14. veljače 1941.; 26. siječnja 1941.; 12. svibnja 1942.). Pri sâmom kraju dnevnika Renija donosi zapis u čijem je središtu referencija na najpoznatiju molitvu judaizma – Šema Izrael („Čuj, Izraele! Gospodin je naš Bog, Gospodin je jedan!“):

„Dragi Dnevniče, moj dobri, voljeni prijatelju! Prošli smo grozna vremena zajedno i sada nam se bliži najmučniji čas. Mogla bih biti uplašena. No Onaj koji nas tada nije napustio, danas će nam pomoći. Spasit će nas. Čuj, Izraele, spasi nas, pomoz nam. Čuvao si me od metaka i bombi, od granata. Pomoz mi da preživim, pomoz nam! [...] Bože, predajem se u tvoje ruke“ (25. srpnja 1942.)

Iako je patila, često je zahvaljivala: „On (Bog – op. D. D.) je jedini koji me nikada nije razočarao; On čuti moj glas [...] Danas patim, ali zahvaljujem Ti što si mi u ove grozne dane nemira i rata poslao vedru zraku svjetlosti. Zapisujem što osjećam, a osjećam zahvalnost, duboku, iskrenu, besmrtnu“ (25. kolovoza 1941.); „Oh, Bože – zaista, kako da ti zahvalim? Sada vjerujem u sretne završetke... Vjerujem u Tebe i vjerujem Tebi, jer si mi dao što sam tražila. Volim te“ (18. rujna 1941.); „Bog me još uvijek nije napustio jer postoji netko tko izgovara te riječi. Svijet je stran i hladan, a ovo je iskreno, kao što su iskrene moje molitve“ (7. studenoga 1941.). Čak i kada nije vidjela izlaz, nije se predavala očaju: „Da mogu, otpjevala bih neku moćnu pjesmu u slavu Gospodnju, u čast ljubavi i svijeta, ali ne mogu, pa zato pjevušim u srcu: Veseli se, prijatelju, i smij se / prigrli prolaznika / slobodno zaplači: / ‘Živim’, i to je dovoljno (16. srpnja 1941.). U konačnici bez obzira što je čvrsto držala da je Bog jedan i jedini (svemoćan) („Postoji jedan Bog [...] Naš je Bog jedan i jedini“, 15. lipnja 1942.), nije ga „optuživala“ zbog patnje („[...] razmišljam... razmišljam... da je Bog dobar“, 27. veljače 1941.). Čak se gotovo podrugljivo obrušila na one koji tek u patnji zazivaju Boga:

„No kada kucne nesretni čas / kada nebo prokrvari vatrom i strahom / Oni padaju i žele svi Boga mahom! / kada život potrate u bolesti / kad im tijelo istruli u bijedi / kada od straha postanu nijemi, a glad uzme svoj danak / tada pitaju: ‘Zašto nam Bog ne pomaže?’ / tada sa zatvorenih prozora svoga zatvora / i vlažnih tavana začuješ jecaj, / Čuješ tužaljke od svuda Gospode, spasi nas! Gospode, gdje si? (ti si jedini Spasitelj)“ (8. prosinca 1941.)

Hélène donosi produbljenije teodicejske zapise, što je razumljivo jer je ipak nešto starija i obrazovanija od Anne i Renije. Za nju „svi-

jet nije doli patnja³². Štoviše, za nju „nije bilo nijedne duboke misli, nijedne moje misli u kojoj sam se stvarno osjećala kao ja, koja nije bila izvor patnje. U svom tijelu još nisam patila, a čeka li me ova kušnja samo Bog zna. Ali u svojoj duši, u svojim osjećajima i općenito, živjela sama i živim u vječnoj boli“³³. Poput Anne i Renije smatra da je izvor patnje čovjek: „Zašto je Bog usadio u čovjeka moć da čini zlo i moć da se uvijek nada oslobođenju čovječanstva?“³⁴; „Ako Bog ne uzme moj život, i ako, što bi bilo tako opako, i dokaz volje ne više Božje, nego ljudske zloće [...]“³⁵ Unatoč patnji želi živjeti: „Kad napišem ‘nestati’, ne mislim na svoju smrt, jer želim živjeti; koliko je u mojoj moći. Čak i kad me deportiraju, stalno ću razmišljati o povratku.“³⁶ Ipak, kada se suočila s patnjom četrdeset i četiri pacijenta, među kojima je bila i žena koja je trebala roditi, zavapila je:

„Zašto? Zašto te deportacije? Nema smisla [...] Umrijet će na putu. Bože, Bože, kakva monstruoznost! Kako je večeras sve mračno, ne vidim izlaza. Otvorena sam za sve strašne priče, prihvaćam sve tuge, ali više ne vidim rješenje, previše je“³⁷

Ali ni tada smrt ne prihvaća fatalistički, ne traži utjehu u zagrobnom životu:

„Za mnoge je vjera u budući život samo izmišljotina za prikriivanje straha od smrti, a katolicizam je nažalost razvio te osjećaje. Možda postoje ljudi koji znaju, koji su prosvjetljeniji, ali većina ljudi koji vjeruju u raj i pakao to čine jer im je tako rečeno od malih nogu, poput današnjih Nijemaca, oni vjeruju da su Židovi razbojnici. U stvarnosti to je nedokučiv misterij i ostavljam ga u Božjim rukama. Jedino ljudsko biće koje je bilo u pravu bio je Hamlet u svojem biti ili ne biti [...]. Mi ljudi moramo fenomen života i smrti smatrati neizbježnim. Kad razumijemo, prihvaćamo. Ono što ne prihvaćamo zločinačko je ludilo ljudi koji umjetno šire smrt, koji se međusobno ubijaju, a smrt pripada Bogu.“³⁸

U početku je utjehu vidjela u slobodi: „Jer sloboda je i u patnji utjeha.“³⁹ U tom smislu zanimljiva je referenca na Dostojevskog i „demonsku teodiceju“ (S. Ludvig): „U subotu sam ponovno pročitala poglavlje o *Velikom Inkvizitoru* u *Braći Karamazovima*. Ne, Krista više ne želimo, jer on bi ljudima dao slobodu savjesti, a to im je

³² Hélène Berr, *Journal, 1942-1944*, Tallandier, Paris, 2008., 85.

³³ Isto: 185.

³⁴ Isto: 241.

³⁵ Isto: 190.

³⁶ Isto: 190.

³⁷ Isto: 221.

³⁸ Isto: 239-240.

³⁹ Isto: 33.

teško. 'Sutra ću te spaliti', odgovorio je Veliki inkvizitor.⁴⁰ Kasnije je pak smisao patnje vidjela u tome što se upravo po njoj, po patnji izdiže nad nasilnike i nadilazi rasne, vjerske i društvene razlike:

„Postoji svijest o superiornosti u odnosu na nasilnike zbog kojih patite i o sjedinjenju s pravim muškarcima i pravim ženama. Što se više nesreća gomila, to ta veza postaje dublja. Nema više govora o površnim razlikama u rasi, vjeri ili društvenom položaju – nikad u njih nisam vjerovala – postoji jedinstvo protiv zla i zajedništvo u patnji.“⁴¹⁴²

Što više volimo, „to se više patnja umnožava. Patnja za sebe je ništa, ja se nikada neću žaliti na sebe, jer svaka osobna patnja

⁴⁰ Isto: 173.

⁴¹ Isto: 107–108.

⁴² Hélène je smatrala da je Kristovo učenje univerzalno:

„U subotu čitam i Evanđelje po Mateju; Ovdje želim reći cijelu istinu, zašto bih je skrivala? U Kristovim riječima nisam našla ništa osim pravila savjesti kojih se instinktivno nastojim pridržavati. Činilo mi se da je Krist više moj nego nekih dobrih katolika. Ponekad sam mislila da sam bliže Kristu od mnogih kršćana [...]“ (Hélène Berr, *Hélène Berr, Journal, 1942-1944*, Tallandier, Paris, 2008., 173–174).

„Treba li svatko biti nešto drugo osim Kristov učenik? Cijeli svijet mora biti kršćanski, da, ako se imena daju pod svaku cijenu. Ali ne katolički, ne ono što su ljudi od toga napravili. Od početka postoji samo jedan kontinuirani tijek. Ali, nažalost, sa obje strane postojala je neshvatljiva uskogrudnost koja je spriječila ljude da to vide. S jedne strane oni koji su odbili Krista, koji je ipak došao po sve, a to nisu bili 'Židovi' jer su u to vrijeme svi bili Židovi, nego zvijeri i zli (danas bismo ih s lakoćom mogli nazvati 'katolici'). Njihovi potomci ustrajali su na uskom putu i učinili se ponosnima svojom ustrajnošću: postali su oni koji se nazivaju 'Židovi'.

S druge strane, ima onih koji su se uhvatili za Krista, u početku uvjereni, pročišćeni ljudi, a kasnije koji su sebe učinili svojim osobnim vlasništvom, iako su postali loši kao i prije. Tada je sve bilo jedinstvo, i kontinuirani tijek, evolucija. Dok sam čitala Evanđelje, pogodila me riječ 'obratiti'. Dali smo joj značenje koje ono nije imalo. U Evanđelju stoji: 'Zli se obratio', to jest promijenio se, postao dobar slušajući Kristovu riječ. Za nas, sada, obratiti se znači otići u drugi kult, u drugu crkvu. Jesu li u Kristovo vrijeme postojali različiti kultovi? Je li postojalo nešto drugo osim štovanja Boga?“ (Isto, 174–175).

Bila je uvjereni da je otpor katolika mogao zaustaviti nacistički progon Židova: „Katolici više nemaju slobodan sud svoje savjesti; rade ono što im njihovi svećenici kažu. A to su samo slabi ljudi i često kukavice ili uskogrudni. Da se kršćanski svijet masovno digao protiv progona, zar ne bi uspio? Siguran sam. Ali već se trebao izjasniti protiv rata, a nije mogao. Je li Papa dostojan Božjeg mandata na Zemlji, on koji ostaje nemoćan pred najflagrantnijim kršenjem Kristovih zakona?“ (Isto, 173). Stoga se pita: „Zaslužuju li katolici naziv kršćana, kad bi primjenjivali Kristovu riječ ne bi smjelo postojati nešto što se zove: razlika vjera, pa čak i rasa? I kad kažu: razlika između vas i nas je što mi vjerujemo u dolazak Mesije, a vi ga još čekate. Ali što su učinili s Mesijom? Jednako su loši kao i prije nego što je on došao. Svaki dan razapinju Krista. A da se Krist vratio, ne bi li imao iste riječi za odgovor? Tko zna ne bi li i njegova sudbina bila ista?“ (Isto).

trenutačna je pobjeda koju treba izvojevati nad sobom“.⁴³ Hélène se zdušno okreće patnji drugih:

„[...] patnja drugih ljudi, onih oko mene, onih koje ne poznajem, patnja svijeta općenito. Ni o tome ne mogu govoriti jer mi ljudi ne bi vjerovali. Ne bi vjerovao da me progoni, i progoni me svaki čas, da patnju drugih stavljam ispred svoje. Pa ipak, što je još to što zabija klin između mojih najboljih prijatelja i mene? Što mi još uzrokuje ovu strašnu nelagodu, ovu strašnu podijeljenost kada razgovaram s drugim? Nije li ta nelagoda, ta nemogućnost potpunog komuniciranja, čak i sa svojim suborcima, čak i sa svojim prijateljima, cijena moje svijesti o nesreći onih koji pate? I sam Bog zna hoće li me ta otkupnina koštati, jer sam iz dubine sebe uvijek težila da se u potpunosti dam drugima – svojim prijateljima!“⁴⁴

Doduše, „malo je duša koje su dovoljno velikodušne i plemenite da u sebi razmotre to pitanje, ne da osobu koja priča učine pojedinačnim slučajem, već da kroz nju vide svu patnju drugih“⁴⁵. Zapravo, njezin je cilj razumijevanje, a ne sažaljenje, odnosno otkriti ljudsku patnju u svim njezinim oblicima.

ZAKLJUČAK

Iako u dnevnicima Anne Frank, Renije Spiegel i Hélène Berr ne nalazimo tako razvijenu teodicejsku problematiku kao u spomenu tim romanima Dostojevskog i Camusa, nedvojbeno je da su dnevni triju djevojaka vrijedan prilog nepropozicijskoj teodiceji. Nažalost, upravo taj aspekt njihovih dnevničkih zapisa ostao je nekako u sjeni knjige Eliea Wiesel *Un di velt hot geshvign* (*A svijet je šutio*) iz 1956., poznatije po skraćenoj verziji *La Nuit* (*Noć*) iz 1958., odnosno u sjeni Wieselove tvrdnje da je događaj Holokausta neizreciv, da je jedino što se može o njemu reći „nemogućnost komunikacije“⁴⁶ – što, daka-ko, ne znači da o groznim patnjama zbog Holokausta treba šutjeti.

Anne postavlja pitanja Bogu, jasno ih artikulira, ali i donosi svojevrsni odgovor koji nije puka stoička apatija, već izdržavanje tajne. Riječ je, dakle, o svojevrsnoj jobovskoj teodiceji. Je li Anne čitala *Knjigu o Jobu*, ne znamo, ali da joj je Biblija bila poznata, vidljivo je iz više zapisa. U zapisu od 27. travnja 1944. piše da je uz „lijepu književnosti“ čitala povijesna djela i Bibliju: „Trenutačno čitam

⁴³ Isto: 80.

⁴⁴ Isto: 188., usp. Isto: 220.

⁴⁵ Isto: 179.

⁴⁶ Elie Wiesel, *The Holocaust as Literary Inspiration*, u: Elie Wiesel, Lucy Dawidowicz, Dorothy Rabinowicz *et. al.*, (prir.), *Dimensions of the Holocaust*, Northwestern University Press, Evanston, 1977., 5–19, 7–8.

knjigu *Car Karlo V.*, koju je napisao jedan profesor Sveučilišta u Göttingenu. Radio je na njoj četrdeset godina [...] zatim je uslijedila Biblija, Noina arka, Sem, Ham i Jafet [...]“ U zapisu od 3. studenoga 1943. ističe da joj je tata darovao Bibliju, i to ne na Hanuku, već na Svetog Nikolu „da bi naučila nešto o Isusu“. ⁴⁷ Čak i da utjecaj Biblije nije bio presudan, možemo reći da je Annina teodiceja zapravo jobovska, odnosno judeo-kršćanska. Ona, poput Joba, iznosi svoje sumnje („Zašto još uvijek sanjam i razmišljam o najgorim stvarima te želim vrištati od straha? Zato što još uvijek, unatoč svemu, nemam dovoljno vjere u Boga?“, 27. prosinca 1943.), ali i duboku vjeru („Moj strah je nestao, pogledala sam prema nebu i pouzдалa se u Boga“, 30. siječnja 1944.) te gotovo ekstatičke proplamsaje radosti („Kada sam jutros sjedila pred prozorom i gledala van te pomno promatrala Boga i prirodu, bila sam sretna, uistinu sretna [...] sve dok postoji ta unutarnja sreća, sreća zbog prirode, zdravlja i još mnogo toga, dok god to nosimo u sebi, bit ćemo neprestano sretni [...] dok god možeš bez straha gledati u nebo, znat ćeš da si u duši čist i da ćeš opet biti sretan“, 23. veljače 1944.). ⁴⁸ Nešto slično, jobovsko, nalazimo i kod Renije, a u nekoj mjeri i kod Héléne. I one su iznosile svoje sumnje, vapile Bogu, prihvaćale patnju – ali ne fatalistički, već, naročito Héléne, aktivno. I one su čitale Bibliju, i to ne samo *Tanak* (Hebrejsku bibliju) već i Novi zavjet, i u njoj pronalazile svojevrstu utjehu i smjernice. Tako su zapravo na problem patnje odgovorile „aktivnom ljubavlju“ (F. M. Dostojevski) i pokazale da „temeljnu smislenost svijeta pa i temeljnu shvatljivost ljudske patnje“ ⁴⁹ možemo, zapravo i trebamo, dohvatiti na nepropozicijski način. Tek se iz takvog dohvaćanja Božjeg stvaralačkog i spasenjskog logosa može razviti smislena i svjedočka, propozicijska ili drugotna teodiceja, teološkim umom zajamčena „razumnosti“ ⁵⁰. Nije li Crkva znala upravo u mladim, pa čak i teološki neobrazovanim djevojkama prepoznati svoje naučiteljice?

⁴⁷ O povezanosti judaizma i kršćanstva u njezinom odgoju govori zapis od 7. prosinca 1942. godine:

„Ove su godine Hanuka i Sveti Nikola došli gotovo u isto vrijeme – bio je samo jedan dan razlike. Nismo posebno slavili Hanuku. – izmijenili smo nekoliko lijepih stvarčica i zapalili svijeće [...] U subotu navečer, uoči Svetog Nikole, bilo je puno zabavnije.“

⁴⁸ Majčin savjet da pri potištenosti „pomisli na sve nedaće u svijetu i bude sretna što ih ne proživljava“, Anne odbacuje i postavlja ovaj: „Izađi van, na polja, u prirodu i na sunce. Izađi van i pokušaj ponovno pronaći sreću u sebi; misli na sve ono lijepo što se nalazi u tebi i oko tebe, i budi sretan“ (7. ožujka 1944.).

⁴⁹ Nikola Bižaca, *Teodiceja danas, Crkva u svijetu*, XLI (2006) 4, 2006, 410.

⁵⁰ Usp. Isto.

NON-PROPOSITIONAL THEODICY IN THE DIARIES OF ANNE
FRANK, RENIA SPIEGEL AND HÉLÈNE BERR

Summary

The article first gives a brief overview of the development of theodicy issues, the appearance of anti-theodicy tendencies and non-propositional theodicy. Then, illustrative examples of non-propositional theodicy are presented in the novels *The Brothers Karamazov* by F. M. Dostoevsky and *The Plague* by A. Camus. Furthermore, the diaries of three young Jews executed during the Second World War are described: Anne Frank, Renia Spiegel, Hélène Berr. Notes belonging to theodicy issues are highlighted. Finally, the conclusion is made that the diaries are a valuable contribution to non-propositional theodicy and actually a meaningful answer to the complex theodicy question about God's goodness and the suffering of the innocent in particular.

Key words: non-propositional theodicy, literature, diary, Anne Frank, Renia Spiegel, Hélène Berr